

Pozdran Y. V. «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. U. Crimskiy and S. O. Yefremov as a source of translation dictionaries of the XX–XXI centuries: official status and lexicographical criticism.

Summary

Ukrainian lexicography of the early XX century played an important role in the process of national self-preservation as the compilers of dictionaries cared for showing the specific features of the Ukrainian literary language, its protection from foreign influences. That time among other dictionaries brightly appeared the «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. U. Crimskiy and S. O. Yefremov, that was extremely rich collection of specific Ukrainian vocabulary of the XIX–XX centuries.

However, despite the political situation of the 30-s in Ukraine and planting unscientific principles in lexicography aimed at maximum rapprochement of the Russian and Ukrainian languages, after the publication of the first three volumes, the dictionary has been regarded as unusable for their «bourgeois-nationalist tendency» towards the separation of the Ukrainian language from Russian, hence the relevance of comparative studies «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. U. Crimskiy and S. O. Yefremov with other Russian-Ukrainian dictionaries of XX – XXI centuries

In the article defines the formal status of «Russian-Ukrainian dictionary» edited by A. U. Crimskiy and S. O. Yefremov in the lexicographical process of the X – XXI centuries; it is established that during the Soviet time, this dictionary was not formally to be the source of lexical material for the Russian-Ukrainian dictionaries 1937, 1948 and in 1969, however, its use in academic Russian-Ukrainian dictionary 2011–2014 indicates a rehabilitation of this dictionary as a source of specific Ukrainian equivalents to the Russian words, its relevance and compliance with modern lexical and lexicographical normativity.

Key words: translation dictionary, vocabulary sources, lexicographic source.

УДК 811.161.2'362:811.124

Полюга С. М.,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри класичних, візантійських та середньовічних студій
Українського католицького університету
E-mail: polyuhasv@ucu.edu.ua

**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА МІСІЯ ГРАМАТИКИ «АДЕЛЬФОТЕС»
У ТВОРЕННІ ТЕОРІЇ ЧАСТИН МОВИ**

У статті проаналізовано структуру, семантику та словотвір ранньої граматичної термінології як відображення духовних культурних цінностей власного етносу. Окреслено спроби та способи авторів «Граматики» сформувати вітчизняну наукову традицію дефініцій частин мови та їх категорій.

Ключові слова: лінгвокультурологія, теорія частин мови, наукова традиція, дефініція терміна, терміносистема, рецепція греко-римської граматичної науки.

Частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, одиниці якої об'єднуються та розмежовуються згідно із властивими їм комплексами граматичних, а точніше – морфологічних категорій. Прийнято вважати, що основні поняття, випрацювані у традиційному мовознавстві на матеріалі індоевропейських мов, сприймаються і в інших мовах. Однак назви частин мови у різних мовах набувають різних ознак, і, зрештою, опис кожної мови має власну національну традицію опису, котра, проте, не суперечить греко-римському зразку.

Комплексне дослідження структури термінів, закономірностей їх творення, вивчення системних відношень між одиницями термінологічної лексики перебуває у колі актуальних проблем сучасного мовознавства. Сьогодні у лінгвістиці існує багато гіпотез щодо визначення і функціонування термінів різних галузей науки. Дефініція терміна, на думку мовознавців XXI ст., повинна бути короткою і вичерпною. У тлумаченні терміна потрібно насамперед вказувати його функціональне призначення, а всі ознаки та властивості можна назвати та пояснити в тексті-тлумаченні [5, с. 629].

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення рецепції доробку греко-римської граматичної науки у становленні української морфологічної термінології та з'ясування ролі античної граматичної науки в розвитку національних особливостей термінотворення.

Свої думки про принципи віднесення слів до різних частин мови, про кількість частин мови, а також про критерії їх класифікації висловлювали мовознавці О. Шахматов, І. Кучеренко, О. Потебня, Л. Щерба, В. Виноградов [2, с. 28].

У розумінні І. Вихованця частини мови – це найбільші морфологічні класи слів, які характеризуються за чотирма ознаками: «узагальненим граматичним значенням, відокремленим від конкретних лексичних значень слів; структурою морфологічних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій» [1, с. 12]. Однак він надає перевагу ієрархічному розподілу ролей між критеріями класифікації, провідним серед яких вважає семантичний, завдяки якому формуються синтаксичні та морфологічні ознаки слів. Поряд із загально визнаними семантичним, синтаксичним та морфологічним критеріями існує ще й словотвірний, відображений у специфічних для окремих частин мови словотвірних афіксах.

Термін *частини мови*, як і його латинський відповідник *partes orationis*, є дослівним перекладом давньогрецького терміна *μέρη τοῦ λόγου*. Сьогодні неможливо чітко визначити, коли ж остаточно сформувалася теорія частин мови. Інтерпретація вчення про частини мови розпочалася від Платона і включала додавання певних акцентів, продиктованих потребами суспільства та науки відповідного періоду, а також мови, на основі якої проводилися дослідження. Однак лише у часи олександрійської школи філологи розпочали вивчати частини мови з інших позицій, аніж Платон та Аристотель чи стоїки: вони виділили та описали ті частини мови, якими оперуємо і ми сьогодні. Усі наступні покоління вчених розвивали і поглиблювали античну теорію, додаючи певні поправки чи зміни.

Частини мови – це обов'язкові складники граматичного ладу будь-якої мови, в якій слова змінюються, сполучаються з іншими лексемами у потоці мовлення і залежно від цих властивостей їх виділяють із мовлення та ділять на класи. Частини мови є релевантними в однаковому відношенні до граматичного і лексичного опису мови. Для граматики частиномовна теорія є основою, бо всі граматики побудовані як опис частин мови за їхніми морфологічними, частіше словозмінними, ознаками [3, с. 148].

Сукупність та послідовне застосування різних критеріїв класифікації частин мови дає змогу виділити найбільші класи слів: іменник, дієслово, прикметник і прислівник. Грецькій, а згодом і європейській граматичній концепції притаманні аналіз, членування цілого на частини, що відповідало принципу вивчення будови мови, який відокремлював мовознавство від риторики.

Вітчизняне граматичне вчення на кожному етапі розвитку становить певний конгломерат різноаспектних філологічних знань, понять та термінів. Зміст частин граматики у ранніх працях переважно не відповідає їхнім назвам, бо поряд із морфологією містяться відомості про словотвір і лексикологію; синтаксис також включає елементи лексикології, стилістики, риторики, тобто до складу української граматичної терміносистеми того часу входять терміни фонетики, орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису та інших філологічних дисциплін.

Беззаперечним є той факт, що греко-латинські граматичні терміни при створенні української граматичної термінології були своєрідним «прообразом». Греко-латинська граматична традиція, відображена у «Граматиці грецько-церковнослов'янській», якій слідували і Л. Зизаній, і М. Смотрицький, була основним засобом теоретичного опису староукраїнської літературної мови і нової української літературної мови, що почала формуватися в першій половині XIX ст.

Простеження шляхів випрацювання, становлення й кодифікації термінологічних найменувань основних понять морфології дає підстави виявити певні закономірності їх розвитку та з'ясувати динаміку кількісних і якісних змін української морфологічної термінопідсистеми.

Українська граматична теорія значною мірою зазнала впливу греко-латинського канону граматичного опису.

За античною традицією, у першій українській граматиці було прийнято розрізняти вісім частин мови, а назви граматичних категорій часто виникали шляхом калькування відповідних латинських акциденцій. Автори повністю наслідують античну традицію і не виокремлюють іменника, прикметника, числівника, займенника, хоч уже дають певну характеристику кожного з них і розуміють відмінності між ними. Назви іменних частин мови є дослівним перекладом здебільшого грецьких термінів на старослов'янський лад, аніж їхніх латинських відповідників (наприклад, *налагаемое* чи *имя прилагательное* – від гр. *ἐπίθετον* – «прикладений»). Про це свідчить також велика кількість родів та виокремлення двоїни.

На спробу формування власної наукової традиції у дефініції дієслова, автори «Адельфотес» замінили південнослов'янський термін на означення дієслова іншим церковнослов'янським словом *глаголь* (гр. *ῥῆμα*, лат. *verbum*) [6], оскільки іменник *рѣчь* (річ) в українській мові XVI ст. мав уже кілька значень («річ, справа, мова»). Становлення граматичних терміноназв категорій українського дієслова супроводжувалося досить суперечливими тенденціями. З одного боку, відомості з перших староукраїнських граматики свідчать про пряме слідування античній традиції (велика кількість часів, способів, невизначеність поняття виду та інфінітива серед дієслівних категорій). З іншого, термін *вид* на позначення хоч і не граматичної категорії, а словотвірної будови дієслова сприяв подальшому створенню поняття доконаного та недоконаного видів, зменшивши тим самим велику кількість часів дієслова.

Проте корінь попереднього терміна *рѣчь* зберігся в незміненому *нарѣчіє*. Придієслівна функція прислівника сприяла перекладу його латинської назви першими староукраїнськими граматиками терміном *нарѣчіє* (так як латинське *verbum* у старослов'янському трактуванні мало значення *слово*). Лексема *adverbium* у латинській мові має лише граматичне значення, утворена за допомогою префікса *ad-* та іменника *verbum*, тобто термін *adverbium* є словотвірною калькою із грецького *ἐπίρρημα* (*ἐπι+ρῆμα*), де префікс *ἐπι* має значення на, над [7].

До системи частин мови автори «Адельфотес» зараховували *дієприкметник*, і ця традиція зберігалася аж до XX ст., лише після виокремлення *вигуку* і *частки* українська теорія частин мови набула десятикомпонентного членування. Для позначення поняття дієприкметника перші староукраїнські граматики вживають лексему *причѣстїє* [6]. Античні називають дієприкметник терміном *μετοχή* (*участь, співучасть* – від дієслова *μετέχω* – «брати участь»). Термін *participium* на позначення дієприкметника (*причетність, участь* – від *particeps* – «причетний») називає Присціан, наголошуючи, що він вказує на розміщення цієї частини мови між іменем та дієсловом та її причетність до них обох [7]. Далі з'являються українізовані варіанти: *причасник, часівниковий прикметник, дієприложник*, що свідчить про прагнення мовознавців до вироблення самобутніх термінів, що відповідають нормам української літературної мови.

Конструктивні ознаки, перейняті у граматичний опис української мови, змоделивали напрями подальшої граматичної абстракції щодо норм української мови, зокрема видову спеціалізацію граматичної характеристики, спрямовану на розкриття власної етнічної сутності вітчизняної літературної мови.

Автори граматики також вдосконалили термін на означення частини мови – займенник. Замість словосполуки «*мѣсто имени*» вони ввели складне слово *мѣстоимѣ* [6], словотвірну кальку від – *ἀντωνυμία* (*ἀντί* – «замість» та *ῥῶμα* – «ім'я»). Римські науковці, наслідуючи Варрона, запозичили для називання займенника і сам термін, і його трактування, який і став основою для створення терміна *займенник* в українському мовознавстві.

На шляху до побудови єдиної граматичної системи у сучасному мовознавстві важливу роль відіграє дослідження окремих граматичних розрядів слів, за наявності чи відсутності у яких певного лексичного і граматичного значень традиційна граматика приймає поділ на *повнозначні* і *неповнозначні*. Службові слова є надзвичайно складною для семантико-граматичного опису категорією слів з урахуванням усіх критеріїв виділення повнозначних слів. Давні староукраїнські

граматики XVI–XVII ст. містили про службові частини мови дуже мало інформації, оскільки тоді ще не існувало чіткої диференціації між невідмінюваними класами слів.

Лексема на позначення *прийменника* позначалася скалькованим із грецької мови словом *предлогъ* та включала, як і античне поняття, власне прийменники і префікси. Грецький граматист Діонісій Фракійський називає прийменник терміном *πρόθεσις* (від дієслова *πρότιθημι* – «ставити перед чимось, виставляти наперед») і трактує як частину мови, що займає місце «перед усіма частинами мови у складі складного слова або речення». Латинська термінологічна лексема *praepositio* (від *praepone* – «класти, ставити спереду») також за основну характеристику приймає місце слів цієї групи у реченні.

Поняття сполучника та термін *σύνδεσμος* (*зв'язок, зв'язка*, від *συνδέω* – «зв'язувати, з'єднувати») у грецькій науці сягає ще логічної науки Аристотеля та мовної теорії стоїків. У римській граматичній науці дефініція терміна *coniunctio* базується на положеннях грецьких попередників, згідно з яким сполучник – це «частина мови, що зв'язує та впорядковує думку». Визнаний самостійною незмінною частиною мови ще античними граматиками, *сполучник* у граматиці «Адельфотес» позначали терміном *союзъ*, що був калькою від відповідного грецького та латинського. Уперше стислий опис цього класу слів із погляду структурних особливостей і виконуваних функцій здійснено уже за кілька років у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького.

У тлумаченні частин мови часто вбачаємо нерозуміння та незнання авторами закономірностей, глибини та різноманітності рідної мови, підтасовування її під правила греки чи латини.

У граматиці «Адельфотес» та праці Л. Зизанія, услід за давньогрецькими вченими, окремою частиною мови називався термін «*различіє*» (артикль), невластивий не лише для української, а й для інших слов'янських мов. Ця частина мови дуже штучно підігнана до норм української мови. Під *различієм* вбачалися вказівні та питальні займенники, які з огляду на їх функціональну та морфологічну схожість нагадують артикль; адже Аристотель виокремлює окремий клас слів під назвою *ἄρθρον* (*член*), що охоплює займенники та прийменники. А у стоїків це поняття включало артикль, вказівні і питальні займенники.

Вивчення історичної тяглості взаємозв'язку мови із національною свідомістю показує українську мову як стійку національну силу [4, с. 222]. Маємо підстави стверджувати, що на різних етапах розвитку терміносистема морфології змінюється, зокрема звучується, крім того, набувають конкретності дефініція термінів та їх лексичне вираження. Має місце семантичне наслідування греко-римської традиції у таких частин мови, як іменник, прикметник, числівник, сполучник, вигук; займенник та прислівник повторюють словотвірну античну модель, а дієслово, прийменник та частка одержують назви завдяки уточненню їх тлумачення.

Список використаної літератури

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 463 с.
3. Лукин О. В. К обоснованиям общих и типологических проблем теории частей речи / О. В. Лукин. – М. : Academia, 2003. – 228 с.
4. Полюга Л. М. Українська мова у процесі духовного відродження українського народу / Л. М. Полюга // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1992. – Вип. 2. – С. 208–223.
5. Українська мова : енциклопедія; редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
6. Adelphotes : die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik. – Lviv-Lemberg, 1591 / das Faksimile erweiterte Aufl. – München : Sagner, 1988. – 226 S.
7. Grammatici Latini / ed. H. Keil. – V. 1–7. – Lipsiae, 1857–1880.

Полюга С. М. Лингвокультурологическая миссия грамматики «Адельфотес» в создании теории частей речи.

Анотація

В статті проаналізована структура, семантика і словообразование ранньої граматическої термінології як отображення духовних культурних цінностей собственого етноса. Определено попытки

и способы авторов «Грамматики» сформировать отечественную научную традицию дефиниций частей речи и их категорий.

Ключевые слова: лингвокультурология, теория частей речи, научная традиция, дефиниция термина, терминосистема, рецепция греко-римской грамматической науки.

Polyuha S. M. Linguocultural mission of the Grammar book «Adelfotes» in creation on the theory of the parts of speech.

Summary

The article analyses the structure, semantics and word building of the early grammatical terminology as a reflection of spiritual cultural values of the ethnos. The attempts and ways of the authors of the «Grammar book» are shown in order to form native scientific tradition of the definitions of the parts of speech and their categories.

The actuality of the subject is stipulated by the necessity to clarify the role of the ancient grammatical science in the development of national peculiarities of the formation of terms, comprehension of the reception of the work of Greek-Roman grammatical science in the formation of Ukrainian morphological terminology. The parts of speech are relevant in the same relation to a grammatical and lexical description of the language. The theory of the parts of speech is the foundation for grammar because all grammar books are built as a description of the parts of speech by their morphological, mainly word-changing, characteristics. Ukrainian grammatical theory was considerably affected by the Greek-Latin canon of a grammatical description. According to ancient tradition, in the first Ukrainian grammar book there were eight parts of speech to distinguish and the names of the categories often arose by copying the corresponding Latin accidents. Constructional characteristics taken into grammatical description of the Ukrainian language modeled the tendencies of the further grammatical abstraction as to the norms of the Ukrainian language, including specific specialization of the grammatical characteristics directed to the disclosure of the ethnical essence of the native literary language.

Key words: linguoculture, theory of the parts of speech, scientific tradition, definition of the term, system of terms, reception of the Greek-Roman grammatical science.

УДК 316.77; 378; 87.9

Потапенко С. И.,

**доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой германской филологии**

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

e-mail: sergey.potapenko@mail.ru

НОМИНАЦИЯ УЧАСТНИКОВ ВОСТОЧНОУКРАИНСКИХ СОБЫТИЙ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ИНТЕРНЕТ-НОВОСТЯХ: КАТЕГОРИЗАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

В статье доказывается, что различия в обозначении в англоязычных новостях участников событий на востоке Украины – протестующих, повстанцев-мятежников, боевиков и сепаратистов – обусловлены особенностями их категоризации, отраженными в лево- и правосторонней сочетаемости соответствующих единиц, раскрывающей изменения силового параметра. Установлено, что протестующие обладают силой, достаточной для успешного противостояния, боевики характеризуются интенсификацией силового параметра благодаря оснащению, повстанцы-мятежники усиливают его медийным компонентом, а превосходство сепаратистов проявляется в стремлении к переформатированию суперординатных категорий государства.

Ключевые слова: номинация, категоризация, англоязычные новости, протестующие, повстанцы-мятежники, боевики, сепаратисты.

Своеобразие освещения в англоязычных новостях Би-Би-Си (<http://www.bbc.com/news>) событий на украинском востоке состоит в том, что одни и те же участники зачастую именуется разными единицами – *protesters* «протестующие», *activists* «активисты», *rebels / insurgents* «повстанцы» / «мятежники», *militants* «боевики», *separatists* «сепаратисты» – даже в пределах одного текста. Так, в следующем примере одни и те же лица представлены как активисты в заголовке (*Ukraine crisis: Pro-Russian activists seize Luhansk HQ*) и как сепаратисты во вступительном абзаце: *A large crowd of pro-Russian separatists has stormed the regional administration's headquarters* (29. 04. 2014). Для объяснения причин указанных различий обращаемся к концепциям категоризации, выбор которых не так уж и